Bu makale "Muhaddisler ile Hanefilerin Hadis Istılahları Ekseninde Karşılaştırılması" isimli doktora tezi kapsamında yazılmıştır

Theosophia
Felsefe, İlahiyat, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi
E-ISSN: 2757-606X

Citation/©: Gökçe, İ. (2021). Râvîden Cehalet Vasfını Kaldıran Durumlar. *Theosophia*, 2, 51-66.

Received: 25.03.2021 – Accepted: 20.05.2021 – Published: 23.06.2021

RESEARCH ARTICLE

Râvîden Cehalet Vasfını Kaldıran Durumlar

İbrahim GÖKÇE[1]

Öz: Muhaddisler hadislerin güvenliğini önemsemişlerdir. Hadislerin güvenliğini etkileyen şeyleri tespit etmek için çaba harcamışlardır. Onların hadislerin güvenliğine yönelik tehdit olarak gördükleri konulardan birisi de râvîlerin kimlikleri ve adaletleri hakkında bilgiye ulaşılamamasıdır. Meçhul râvîleri hadislerin sıhhati önünde bir engel olarak gören muhaddisler, aynı zamanda râvîlerden cehaleti kaldıran sebepleri de araştırmış ve bu konudaki fikirlerini ifade etmişlerdir. Çünkü hadislerin sıhhati büyük oranda râvîlerin güvenilir olmasına ve zabtına bağlıdır. Adil râvîlerin rivayetlerini önemseyen ve önceleyen muhaddisler, onların adaletini tespit etmek için öncelikle kimlik bilgilerine ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebeple râvîlerin şöhret sahibi olması, hadis alimleri tarafından tezkiye edilmiş olması, birçok râviye sahip olması gibi onlardan cehaleti kaldırıcı etkenleri değerlendirmişler ve hangi durumlarda cehaleti kaldıran birer unsur olduklarını tartışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Râvî, Rivayet, Meçhul, Sika.

The Cases that Remove Ignorance from Râwî

Abstract: Muhaddiths paid attention to the protection of hadiths. They made efforts to identify the matters that affect the protection of the hadiths. One of the issues that they see as a threat to the protection of hadiths is the inability to obtain information about the identity and justice of the râwîs. Muhaddiths who consider the unknown râwîs as an obstacle to the authenticity of the hadiths also investigated the reasons removing ignorance from the narrators and expressed their opinions on this issue. Beacause, the authenticity of the hadiths depends largely on the reliability and dhabt of the râwîs The hadith scholars who care about and prioritize the narrations of righteous râwîs initially needed credentials in order to determine their justice. For this reason, they discussed the factors removing ignorance, such as the reputation of râwîs, whether they were considered as reliable by hadith scholars, and if they had many narrators or not.

Keywords: Hadith, Râwî, Narration, Unknown, Sika.

[1] Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı. igke33@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0434-763X.

Giriş

İslam dininin ikinci teşri kaynağı olan hadis, Kuran'ı tefsir etme, hükmü bildirilmemiş konularda hüküm koyma gibi yerine getirdiği önemli görevlerden dolayı Hz. Peygamber zamanından itibaren koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Bu koruma çalışmaları içinde Hz. Peygamber'in aldığı önlemleri de görmek mümkündür. Onun daha hayattayken Müslümanların kendisi üzerinden aldatılmasını engellemek için "*Kim benim adıma yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın*."[2] diye uyarıda bulunması bu önlemlerden sayılabilir. Zira Hz. Peygamber'in temsil ettiği misyon hem risâlet hem de devlet reisliği makamıdır. Bulunduğu makamdan istifade ederek İslam'a zarar vermek isteyenlerin Hz. Peygamber hayattayken de bu emellerini gerçekleştirmeye çabalamaları muhtemeldir. Bu sebeple Rasulullah'ın bu tehlikeye dikkat çekmesi, hadislere gelebilecek bir zararı önlemeye yönelik bir tedbir olarak kabul edilebilir.

Rasulullah'ın ashabı da hadisleri korumaya büyük önem vermiştir. Hz. Ebû Bekir'in (öl. 13/634) Muğîre b. Şube'den (öl. 50/670),[3] Hz. Ömer'in (öl. 23/644) Ebû Mûsâ el-Eşari'den (öl. 44/664)[4] naklettikleri rivayetler için şahit istemeleri bu tedbirlerden sayılabilir. Bunun dışında bazı sahabîlerin hadis nakledenlerin hadisleri hafızalarında sağlam bir şekilde tutup tutmadıklarını kontrol etmeleri,[5] hatalı olduğunu düşündükleri rivayetleri düzeltmeleri[6] de hadisleri korumak amacıyla aldıkları tedbirlere örnek olarak zikredilebilir.

Sahabe sonrasında hadislerin korunması noktasında alınan en önemli tedbir râvi incelemesidir. Hadislerin râvîler tarafından nakledilmesi râvîlerin kim olduklarının, adalet ve zabt durumlarının bilinmesini gerektirmiştir. Râvi hakkında elde edilen bilgiler rivayet ettiği haberin sıhhati hakkında bilgi vermektedir. Bundan dolayı muhaddisler hadislerin tezvirattan ve hatalardan korunması için hadislerin senedlerindeki râvîler hakkında bilgi toplamaya başlamışlardır. Kimlik bilgilerine ulaşamadıkları veya batın adaletlerini tespit edemedikleri râvîleri meçhul diye adlandırmışlardır.

Bu çalışma meçhul olarak vasıflanan râvîlerden bu vasfı kaldıran durumları incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada ilk dönem muhaddislerin görüşlerine yer verilmesi yanında daha çok müteahhir kaynaklar takip edilmiştir.

Hadis usulü eserlerinde meçhul ile vuhdân kavramlarının yakınlığı, muhaddisler arasında bir kişiden tek râvînin veya birden fazla râvînin rivayetinin cehaleti kaldırması gibi ve daha başka konularda var olan ihtilaflar konunun incelenmesini gerektirmiştir. Ayrıca râvîlere nispet edilen cehalet kavramının hadislerin sıhhatini doğrudan etkilemesi de konunun önemini artırmıştır.

---

2 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cenâiz", 33 (No. 1291).

3 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb Arnavût (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'İlmiyye, 1430/2009), "Ferâiz", 5 (No. 2894).

4 Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1395/1975), "İstizan", 3 (No. 2690).

5 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1412/1991) "İlim", 14.

6 Buhari, "Ezân", 129 (No. 806).

1. Meçhul

1.1. Meçhulün Tanımı, Kısımları ve Hükmü

Cehalet kavramı جَهِلَ fiilin mastarlarından bir tanesidir. جَهِلَ-يَجْهَلُ-جَهْلاً وجَهالَةً diye çekimlenir. Râgıb el-İsfahânî (V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) "cehlin" üç çeşidi olduğunu belirtmiştir.[7] Cehalet, Arap dilinde "bilmenin" zıttı olarak açıklanmaktadır.[8] Bu kelime râvînin kimlik bilgisinin bilinmemesi ile alakalı bir kavramdır. Râvînin kim olduğunun bilinmemesi, cerh veya ta'dîl edildiğine dair bir bilgi tespit edilememesi gibi durumlarda kullanılan bir kavramdır. Bu sebeple cehalet râvînin adaleti ile ilgili tenkit sebeplerinden sayılmaktadır.[9] Râvînin bilinmezliği zatında olabileceği gibi sıfatlarında da olabilmektedir.[10] Muhaddisler bu bilinmezliğe sahip râvileri "meçhul" olarak isimlendirmişlerdir.

Muhaddisler tarafından meçhul kavramının farklı tanımları yapılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî muhaddislerin meçhulü "*İlim talebiyle meşhur olmayan, alimlerin de bu yönüyle onu tanımadıkları ve sadece bir râvîsi olduğu bilinen kişidir*." diye tanımladıklarını ifade etmiştir.[11] Alî b. el-Medînî (öl. 234/848-49),[12] Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890)[13] ve İbn Adî (öl. 365/976)[14] gibi alimler de tek râvîsi olanlara meçhul ismini vermişlerdir. İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) meçhul kavramını taksim ederek kısımlarını açıklamıştır.[15] İbn Hacer (öl. 852/1449) ise meçhulü "*Ravinin ta'dîl edildiğinin veya muayyen bir cerh ile cerh edildiğinin bilinmemesidir*." diye tarif etmiştir.[16]

Hatîb'in tanımında tek râvîsi bulunan kişiye meçhul denildiği ifade edilmekte ve bu tanımın hadis usulündeki "vuhdân" kavramıyla benzerliği dikkat çekmektedir. Bu tanıma göre bütün vuhdânların aynı zamanda meçhul olarak da nitelenmesi gerekmektedir. Bu da vuhdân ismini alan râvilerin rivayetlerinin merdud olması anlamına gelmektedir. Fakat muhaddislerin böyle bir genelleme yaptıkları bilinmemektedir. Aksine tek râvîsi olan ve sika kabul edilen râvîlerin rivayetlerinin makbul olabileceğinden söz etmişlerdir. Örneğin İbnü'l-Kattân'ın (öl. 628/1231) "*Sika râvînin sadece bir râvîsinin bulunmasının ona bir zararı olmaz*."[17] sözü bu noktaya ışık tutmaktadır. Salâhuddîn el-Alâî (öl. 761/1359) râvînin meçhul kabul edilmesi ile sadece bir râvisi bulunması arasındaki ilişkiyi şu sözleriyle izah etmiştir: "*Sadece bir râvîsi olan kişilere meçhul denilir. Fakat bazı hadis imamları onun sika olduğunu söylerse meçhul addedilmez. Çünkü râvînin meçhul sayılması ile kendisinden tek bir râvînin hadis rivayet etmesi arasında zorunlu bir bağ yoktur. Râvîden sadece bir*

---

7 Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-kurân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), 209.
8 Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 980.
9 Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 43.
10 Nûruddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Sultân Muhammed Alî el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.), 505.
11 Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye* (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1435/2013), 1/244.
12 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/397.
13 Ebû Muhammed Abdurrahmân İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1271/1952), 3/111.
14 Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1997), 4/442.
15 Ebû Amr Osmân ibn Abdurrahmân İbn Salâh eş-Şehrazûrî, *'Ulûmu'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 111.
16 Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tevdîhı nuhbeti'l-fiker* (Kahire: Dâru'l-Basâir, 1432/2011), 88.
17 Ebü'l-Hasen Alî b. Muahammed b. Abdilmelik İbn Kattân el-Fâsî, *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm el-vâki'ayni fî kitâbi'l-ahkâm* (Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997), 5/395.

kişinin hadis nakletmesine rağmen bazen râvî sika ve güvenilir olarak şöhret bulmuş olabilir."[18] Alâî gibi Kemâlüddîn eş-Şümünnî de (öl. 821/1418), râvînin cehalet sıfatı ile tek râvîsinin bulunması arasında zorunlu bir bağ bulunmadığını vurgulamıştır.[19] Bu ikisi arasında zorunlu bir ilişki olduğu algısının oluşmasında alimlerin cehalet sebeplerini sayarken râvînin az hadis rivayet ettiğine yaptıkları vurgunun etkili olması muhtemeldir. Zira muhaddislerin büyük çoğunluğu az sayıda hadis rivayet eden kişilerden hadis almamıştır. Bu kimselerin râvîleri az olduğundan hatta bazen bu kimselerden bir kişi hadis aldığından "az sayıda hadis rivayeti ile cehalet" arasında bir bağ kurulmuş olması muhtemeldir. İbn Hacer ve Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) sözlerinde bu noktaya işaret edilmektedir.[20]

Meçhulün kısımları ve mahiyetleri noktasında muhaddisler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî,[21] İbn Kattân[22] ve Ebû Abdillah b. el-Mevvâk (öl. 642/1244)[23] meçhulü iki kısma ayırırken, İbnü's-Salâh üç kısma ayırmayı tercih etmiştir.[24] Meçhulü, mechûlü'l-'ayn ve mechûlü'l-hâl diye iki kısım kabul eden İbn Hacer ise mestûr ve mechûlü'l-hâl kavramlarının aynı anlama geldiğini belirtmiştir.[25]

Alimlerin bir kısmı meçhul râvîlerin rivayetlerinin kabul edilebileceğini söylese de[26] muhaddislerin büyük çoğunluğu bu rivayetleri merdud kabul etmişlerdir. Bu bağlamda İmam Şâfiî "*Tanımadığımız kimsenin haberini ve doğru olduğunu, hayırlı işler yaptığını bilmediğimiz kişinin rivayetini kabul etmeyiz.*"[27] derken, İmam Beyhakî (öl. 458/1066) "*Meçhul râvîlerin rivayetleri ile delil getirmek caiz değildir.*"[28] demiştir. İmam Zehebî de (öl. 748/1348) meçhul râvînin rivayetinin kabul edilemeyeceğini, onunla ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir.[29] İbn Kesîr (öl. 774/1373) mechûlü'l-'ayn râvînin hükmü hakkında "*Mechûlü'l-'ayn râvî, bildiğimiz kadarıyla hiçbir kimsenin rivayetini kabul etmediği kimselerdendir.*" diyerek rivayetinin reddinde ittifak olduğunu iddia etmiştir.[30]

Cehalet sıfatının râvînin adaletine zarar vermesinden dolayı özellikle müteahhir dönem muhaddisleri râvîlerin meçhul olmasını râvî için bir kusur saymışlardır. Hadislerin sıhhatine râvî cihetinden herhangi bir zarar gelmemesi için meçhul râvîlerden cehalet sıfatının kalkması için neler gerektiğini tartışan muhaddisler birtakım şartlar öne sürmüşlerdir. Bu çalışmada bu şartlar incelenmeye çalışılacaktır.

---

[18] Salâhuddîn Ebû Sa'îd b. Halîl b. Keykeldî b. 'Abdillâh el-Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe li-men sebete lehu şerifü's-sohbe* (Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1410/1990), 53.

[19] Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen eş-Şümünnî, *Netîcetü'n-nazar fî nuhbeti'l-fiker* (Şam: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009), 214.

[20] Nûruddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y), 509.

[21] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 2/193.

[22] İbn Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 5/150.

[23] Bedrüddîn Muhammed b. Behâdır b. Abdullah Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ İbni's-Salâh* (Riyad: Dâru Edvâu's-Selef, 1419/1998), 3/950.

[24] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 111, 112.

[25] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar,* 101, 102.

[26] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcü'l-muhaddisîn ve sebîlü tâlibîhi'l-muhakkıkîn* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Mihâci'l-Kavîm, 1441/2020), 1/388.

[27] Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadîs* (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1422/2001), 1/17.

[28] İbn Ferah el-Lahmî el-İşbîlî, *Muhtasaru hilâfiyyâti'l-beyhakî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1417/1997), 1/254.

[29] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 2/234.

[30] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs* (*el-Bâ'isu'l-hasîs* ile birlikte) *(*Beyrut: Müssesetü'r-Risâletü'n-Nâşirûn 1429/2008), 96.

1.2. Meçhul Râvîden Cehaletin Kalkması

Meçhul râvîden cehaletin kalkması için bazı şartların gerçekleşmesi gerekmektedir. Muhaddisler bunları şu başlıklar altında incelemişlerdir.

1.2.1. Cerh veya Tezkiyeyle

Birçok muhaddis cerh ve ta'dîl alimlerinden birisinin meçhul râvî hakkındaki tezkiye veya cerhinin râvîden cehalet sıfatını kaldırdığını kabul etmektedir. Bu alimler "tezkiye" kavramını "ta'dîl" anlamında kullanmışlardır.[31] Râvînin hem tezkiye ve ta'dîli hem de cerh edilmesi râvînin meçhullükten kurtulmasını sağlamaktadır. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (öl. 405/1014) İshak b. Buzürc'ü meçhul kabul etmesi[32] üzerine İbn Mülakkin'in (öl. 804/1401) "*O meçhul değildir. Ezdî (öl. 409/1018) onu zayıf, İbn Hibbân (öl. 354/965) ise sika kabul etmiştir*."[33] demesi cerhin cehaleti kaldırdığını göstermektedir. İbn Hacer'in meçhul olduğu iddia edilen râvî hakkında "*O meçhul değildir. Aşırı zayıf olarak bilinmektedir*."[34] sözü de cerhin cehaleti kaldırdığını göstermesi açısından önemlidir. Bu örneklerde ifade edildiği gibi râvînin zayıf olarak nitelendiği durumlarda râvîdeki cehalet vasfı kalkmaktadır. Fakat cehalet vasfının kalkması için münekkit alimlerin zayıflık isnatları râvînin zatıyla ilgili olmalıdır. Râvînin rivayetindeki bir kusur sebebiyle hadisin tenkit edilmesi cehaleti ortadan kaldıran bir gerekçe olarak kabul edilmez.

Muhaddisler tek râvîsi bulunan kişilerin sadece bu râvî tarafından ta'dîl edilmesini tartışmışlardır. İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (öl. 840/1436) muhaddislerin cumhurunun tek râvîsi olan ve bu râvî dışında bir kimse tarafından tezkiye edilen birisine "mechûlü'l-'ayn" dediklerini ifade etmiştir.[35] İbnü'l-Vezîr'in bu naklinin Hatîb el-Bağdâdî'nin "*İhtiyat olarak tezkiyenin iki kişi tarafından yapılmasını tercih ediyoruz. Fakat bir kişinin tezkiyesi de yeterli olur*."[36] sözüyle çeliştiği söylenebilir. İbnü's-Salâh ve Nevevî (öl. 676/1277) bu konuda Hatîb'in bu görüşünün sahih olduğunu savunmuşlardır.[37] Hatîb'in sözü açık bir şekilde meçhul kişiden cehaletin kalkması için teferrüt eden râvînin tevsîkinin geçerli olduğunu ifade etmese de herhangi bir istisna yapmaması delalet yoluyla bunu kastettiğini göstermektedir. Bununla birlikte İbn Hacer "*Râvînin ismi zikredilse ve bir râvî ondan teferrüt ederek hadis nakletse bu râvî mechûlü'l-'ayndır. Mübhem râvî gibi o da makbul sayılmaz. Fakat sahih olan görüşe göre teferrüt eden râvîden başkası ya da ehil olmakla birlikte teferrüt eden râvî onu tevsîk ederse meçhul olmaktan çıkar*."[38] diyerek teferrüt eden râvînin ehil olması halinde tevsîkinin geçerli olduğunu ve başka birisinin tevsikinin de makbul addedildiğini belirtmiştir. Bikâî de (öl.

---

[31] Alî el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, 733.
[32] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn* (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1417/1997), 4/256.
[33] Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî, *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdîs ve'l-âsâr el-vâkı'a fi'ş-şerhi'l-kebîr* (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 5/46.
[34] Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-E'lemî, 1390/1971), 4/254.
[35] Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî, *Tenḳîḥu'l-enẓâr fî 'ulûmi'l-âsâr (Tevdîhu'l-efkârla beraber)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1417/1997), 2/116.
[36] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/260.
[37] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 109; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrib ve't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîr en-Nezîr* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010), 211.
[38] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar,* 101, 102.

885/1480) İbn Hacer'in meçhul râvîden teferrüt ederek hadis nakleden kişinin ta'dîlini kabul ettiğini ve bunun doğru olduğunu ifade etmiştir.[39]

1.2.2. Râvînin Şöhreti ile

Râvîlerden cehalet sıfatını kaldıran sebeplerden bir tanesi râvînin şöhret kazanmış biri olmasıdır. Muhaddisler özellikle adalet ve emanet vasıflarıyla şöhret bulan bir râvînin tezkiye edilmesine gerek görmemişlerdir.[40] Hatta Hatîb râvînin şöhret ile adil kabul edilmesinin bir veya iki muhaddis tarafından ta'dîl edilmesinden daha üstün olduğunu savunmuştur.[41]

Muhaddislerin bazı istisnalar hariç büyük çoğunluğu hadis naklinde maruf râvîlerden hadis alınmasını uygun görürken meçhul, fazla tanımayan ve meşhur olmamış kimselerden hadis alınmasını hoş karşılamamışlardır. Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir (öl. 154/770) böyle kimselerden hadis alınmayacağını ifade etmiştir.[42] Abdullah b. Avn da (öl. 151/768) "*Biz ilim talep ettiğini bildiğimiz kimseden hadis yazarız.*"[43] diyerek ilim camiasında tanınan kimselerden hadis alınması gerektiğini dile getirmiştir. Şube b. Haccâc (öl. 160/776) ise ilmin yani hadisin meşhur kimselerden alınması gerektiğini vurgulamıştır.[44]

Muhaddisler şöhret bulan râvîlerden hadis alınmasını daha münasip görmüşlerdir. Onlar çoğunlukla şöhreti herhangi bir kayıt ile sınırlandırmamışlardır. Hâkim ise sahih hadisten bahsederken râvîlerin meşhur olması gerektiğini ifade etmiş ve meşhur olmayı "rivayette meşhurluk" ile kayıtlamıştır.[45] İbn Hacer bu durumu şu sözleri ile dile getirmiştir: "*Hâkim "Ulûmu'l-hadîs"te sahih hadis şartlarına râvînin hadis talebiyle meşhur olma şartını eklemiştir. Bu, râvîyi meçhul olmaktan çıkartan 'mutlak şöhret' şartına ek bir kayıttır.*"[46]

Muhaddisler bazen şöhret kavramını râvîyi tevsîk için kullanmayıp sadece râvînin maruf olduğunu ifade etmek için kullanmışlardır. Hattâbî'nin (öl. 388/998) sahih hadis ile hasen hadisi tanımlarken kullandığı ifadeler buna işaret etmektedir.[47] Bu manada kullanılan şöhret râvînin adil olduğunu ifade etmese de ondan cehâletü'l-'ayn sıfatını kaldırmaktadır.

Muhaddisler bazı durumlarda "şöhret" kavramını râvîden cehaleti kaldıran bir vasıf olarak kullanmamışlardır. Buna göre râvînin meşhur olduğunun söylenmesi her zaman maruf olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin İbn Hacer, Nesâî'nin (öl. 303/915) böyle bir kullanımı olduğunu

---

[39] Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fî şerhi'l-elfiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1429/2008), 1/626.
[40] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/242.
[41] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/243.
[42] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/241, 375.
[43] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/376.
[44] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/28.
[45] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl* (Mısır: Dâru'd-Da've, ty), 33.
[46] Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket 'alâ kitâbi İbn Salâh* (Medine: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1404/1984), 1/238. İbn Hacer'in bahsettiği bu durum *Ulûmu'l-hadîs*'te değil de "*Medhal*" isimli eserinde geçmektedir. Bkz. Hâkîm en-Nîsâbûrî, *Medhal*, 33.
[47] Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *Me'âlimü's-sünen* (Halep: el-Mabatü'l-'İlmiyye, 1351/1932), 1/6.

ve buradaki râvînin meşhur olduğunu ifade etmesinin râvîdeki cehalet vasfını kaldırmadığını belirtmiştir.[48]

Râvînin ilim ve rivayet dışında züht, takva, cömertlik, ahlak ve misafirperverlik gibi sıfatlar ile şöhret olması durumunda cehaletin kendisinden kalkması tartışılmıştır. İbn Abdilber'e (öl. 463/1071) göre böyle bir durumda râvî meçhul olarak nitelenmez.[49] Fakat Bikâî kendisinden sadece bir kişinin hadis aldığı bir râvînin meçhullüğü ile onun ilim ve rivayet dışında başka şeylerle şöhret bulması konusunun birlikte ele alınmasını şaşırtıcı bulmuştur. Çünkü böyle bir şöhrete kavuşan râvîden onu meşhur yapacak birçok kişinin rivayet etmesi gerekir ki bu da onun mechûlü'l-'ayn sayılmasını engellemektedir. Bikâî'nin râvînin sahip olduğu şöhretin onun adaletine delalet etmesi halinde râvînin mechûlü'l-hâl olmaktan çıkacağını söylemesi,[50] ilim ve rivayet dışındaki elde edilen şöhretlerin cehâletü'l-hâli kaldırmadığını düşündüğünü göstermesi açısından önemlidir.

1.2.3. Birçok Râvînin Rivayeti ile

Râvîdeki cehalet vasfını kaldıran hususlardan biri de birçok kişinin ondan hadis nakletmesidir. Râvî kendisinden birçok kişinin hadis almasından dolayı ilim camiası tarafından bilinen bir kimse durumuna geldiğinden cehâlet vasfı kendisinden kalkmaktadır. Bu bağlamda râvîden en az iki kişi hadis naklettiğinde râvîdeki cehalet vasfının kalkacağı ifade edilmiştir.[51] Kendisinden tek bir râvînin rivayet ettiği kişiye meçhul denirken iki veya daha fazla kişinin hadis aldığı kişiye bu ismin verilmemesi cehaletin tek râvînin teferrüdü ile bir zorunluluk olmasa da açık bir bağı olduğunu göstermektedir. Fakat muhaddisler teferrüt eden râvînin tek kalmasını tek başına bir sebep olarak kabul etmemişlerdir. Bunun yanında bu râvînin şöhrete sahip olmaması, tezkiye veya cerh edilmemesi gibi ek karinelerin de bulunmasını şart koşmuşlardır. Onlar râvîden tek bir kişinin hadis nakletmesi ile cehalet vasfı arasında umum husus ilişkisi olduğuna işaret etmişlerdir. Tek râvîsi olan kişilerin hepsi meçhul olarak nitelenmemiştir. Buna göre meçhul ile vuhdân arasında onları ayıran ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu sebeple bu iki kavram muhaddisler tarafından aynı kabul edilmemiştir.

Muhaddislerin tek râvisi olan kişileri meçhul kabul ettikleri, birçok kişinin kendisinden hadis aldığı kimseleri ise meçhul saymadıkları alimler tarafından ifade edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Saîd b. Cümhân'ın (öl. 136/753) meçhul olmadığını, ondan birçok kişinin hadis rivayet ettiğini nakletmiştir.[52] O, râvîden birçok kişinin hadis almasından dolayı meçhul olmadığı hükmünü vermiştir. Aynı şekilde Bezzâr da (öl. 292/905) kendisinden iki kişinin hadis rivayet ettiği râvî hakkında "*Meçhullüğü kalkmıştır*." diyerek iki kişinin rivayetinin cehalet vasfını kaldırdığını ifade etmiştir.[53]

---

[48] Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Hindistan: Matba'atü Dâirati'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1326/1908), 2/399.
[49] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 321.
[50] Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/626.
[51] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/246; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *Sünenü'd-dârekutnî* (Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 1424/2004), 4/226.
[52] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî , *el-'Ilel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001), 2/314.
[53] Ebûbekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik b. Hallâd b. Ubeydullah el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zahhâr* (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikme, 1430/2009), 1/109.

Muhaddisler iki veya daha fazla kimsenin rivayetinin râvîden cehalet vasfını kaldıracağını söylemişlerdir. Bu râvîlerin sika, adil veya meşhur kimseler olması noktasında muhaddislerin sözlerinde farklı ifadeler bulmak mümkündür. Yahyâ b. Maîn'e bir kimsenin ne zaman maruf kabul edileceği sorulduğunda kendisinden sika, güvenilir râvîlerin rivayet etmesi durumunda bunun gerçekleşeceğini ve meçhul râvîlerden rivayet edenlerin rivayetiyle cehalet vasfının kalkmayacağını söylemesi[54] onun sadece sayı çokluğuna önem vermediğini göstermektedir. Aynî (öl. 855/1451) Bezzâr'ın "*Meçhul râvînin cehaleti kendisinden iki meşhur râvînin rivayeti ile ortadan kalkar. Fakat hadisi ile amel edilmeyen birisinin rivayeti ile kalkmaz*." dediğini nakletmiştir.[55] Hatîb hadis alan râvîyi "meşhur olmak"[56], İbnü's-Salâh ise "adil olmak" ile sınırlandırmıştır.[57] Zehebî ise iki sika râvînin rivayetiyle râvîdeki cehalet vasfının tamamen kalkmasa da hafifleyeceğini söylemiştir.[58]

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (öl. 258/872),[59] Dârekutnî,[60] Kemâlüddîn eş-Şümünnî[61] ve İbn Hacer[62] ise râvîden cehalet vasfının kalkması için iki râvînin rivayet etmesinin yeterli olacağını söylemişler ve bu râvîler için herhangi bir kayıt zikretmemişlerdir. Onların mutlak ifadelerine göre cehaletin kalkmasına sebep olan râvîlerin adil veya meşhur olması şart değildir.

Mütekaddim muhaddislerin birçoğu iki veya daha fazla râvînin rivayetinin cehaleti kaldıracağını ifade etmişler, kalkacak olan cehaletin cehâletü'l-'ayn veya hâl ayrımına gitmemişlerdir. Zira mütekaddim muhaddislerin böyle bir ayrımı da bulunmamaktadır. Fakat müteahhir muhaddislerin böyle bir durumda cehâletü'l-hâlin kalkmadığını savundukları görülmektedir. Konuyla ilgili Hatîb iki kişinin rivayetinin cehaleti kaldıracağını ifade ettikten sonra "*Derim ki: Ancak iki kişinin ondan rivayeti ile adalet vasfı sabit olmaz. Bazıları sabit olacağını söylemiştir. Allah'ın izniyle onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyacağız*." demiştir.[63] Onun bu sözleri iki kişinin rivayetinin cehâletü'l-'aynı kaldırdığı, cehâletü'l-hâli kaldırmadığı görüşüne sahip olduğunu göstermektedir. İmam Nevevî de aynı şekilde iki kişinin rivayeti ile cehâletü'l-'ayn vasfının kalkacağını belirtmiştir.[64] Birden fazla râvînin rivayetinin cehâletü'l-'aynı kaldırıp cehâletü'l-hâli kaldırmadığını açıkça ifade edenlerden biri de Takıyyüddîn es-Sübkî'dir (öl. 756/1355).[65] İbn Hacer ise meçhul olarak nitelenen bir râvîden birçok kişinin hadis naklettiğini söyleyerek bu kişiden "mechûlü'l-'ayn" vasfının kalkacağını ifade etmiştir.[66] Ayrıca İbn Hacer, kendisinden iki veya daha fazla râvînin hadis naklettiği kişiye mechûlü'l-hâl veya mestûr denileceğini belirtmiştir.[67] Bu sebeple Aynî söz konusu râvînin

---

[54] Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu 'ileli't-Tirmizî* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 1/377, 378.
[55] Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kâri şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Basım, 1422/2001), 6/56.
[56] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/245.
[57] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 112.
[58] Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, 2/295.
[59] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/246.
[60] Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 4/226.
[61] Şümünnî, *Netîcetü'n-nazar* , 214.
[62] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar,* 102.
[63] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/246.
[64] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik* (Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987), 1/296.
[65] Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty), 10/154.
[66] İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân,* 5/90.
[67] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 102.

cehâletü'l-hâl vasfının devam ettiğini belirtmiştir.[68] İbn Hacer bir başka râvî ile ilgili değerlendirmesinde "*Bereket b. Ya'lâ kendisinden iki kişinin rivayet etmesi sebebiyle maruf birisidir. Fakat mechûlü'l-hâldir*." diyerek iki râvînin rivayetinin cehâletü'l-'ayn vasfını kaldırdığını, cehâletü'l-hâl vasfını ise kaldırmadığını vurgulamıştır.[69]

Bir râvîden birden fazla kişinin hadis naklinin muhaddisler tarafından farklı değerlendirildiği görülmektedir. Bazı muhaddisler hadis alan râvîlerin meşhur veya adil olmalarını şart koşarken, bazıları herhangi bir şart ileri sürmemişlerdir. Yine bazı muhaddisler bu râvîlerden cehâletü'l-'ayn vasfının kalktığını, cehâletü'l-hâl vasfının ise kalkmadığını savunurken bazı muhaddisler ise herhangi bir ayrıma gitmeden "cehalet" vasfının kalktığını söylemek ile yetinmişlerdir. İbn Receb el-Hanbelî (öl.795/1393) ise cehalet sıfatının kalkmasında râvî sayısının bir önemi olmadığını, râvînin şöhretinin, sika ve hafız râvîlerin kendisinden hadis nakletmiş olmasının muteber olduğunu iddia etmiştir.[70]

1.2.4. Sika Râvînin Rivayeti ile

Muhaddisler arasında tartışmalı olan konulardan biri de râvî hakkında herhangi bir cerh veya ta'dîlin bulunmaması durumunda tek bir sika râvînin rivayetinin râvîden cehalet vasfını kaldırmasıdır. Önceden de ifade edildiği üzere muhaddislerin çoğu cehaletin kalkması için râvîden en az iki kişinin rivayet etmesini şart koşmaktadırlar. Fakat bu görüşten başka fikre sahip muhaddislerin olduğu da bilinmektedir. Humeydî'nin (öl. 219/834) hüccet olan hadisin vasıfları ile ilgili soruya verdiği cevapta sika bir râvînin rivayetinin cahalet vasfını kaldırdığına dair işaret vardır.[71] İbn Maîn'in (öl. 233/848) "*Şabî'nin (öl. 104/722) bir kişinin ismini zikrederek hadis nakletmesi o kişinin hadisi ile ihticac edilen sika birisi olduğunu gösterir*."[72] sözü de ona göre bir kişinin rivayetinin cehaleti kaldırmaya yeteceğini kabul ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda İbn Hacer, İbn Hüzeyme'ye (öl. 311/924) ve talebesi İbn Hibbân'a göre meşhur bir muhaddisin rivayetinin râvîyi meçhul olmaktan çıkartacağı görüşünü kabul ettiklerini belirtmiştir. İbn Hibbân'ın bu görüşü onun adalet anlayışı ile bağlantılıdır. O cerh edildiği bilinmeyen râvîlerin adil olduklarını iddia etmiştir. Bu sebeple o meşhur bir râvînin hadis aldığı kişinin meçhul olarak nitelenemeyeceğini ifade etmiştir.[73] Bu konudaki görüşleri aktaran İbnü's-Salâh, bazı muhaddislerin adil bir râvînin ismini zikrederek meçhul bir kişiden yaptığı rivayetin onu ta'dîl anlamına gelmeyeceğini ileri sürdüklerinden söz etmiştir. Yine muhaddislerin bir kısmı ve Şafilerden bazılarının ise bunun ta'dîl anlamına geldiğini savunduklarını söyleyen İbnü's-Salâh, doğru olanın ilk görüş olduğunu iddia etmiştir.[74] İbnü's-Salâh'ın söz ettiği bu tartışma "tek râvînin rivayeti ile adaletin sabit olması" hakkındadır. Râvîden cehaletin kalkması ile ilgili olan kısmı ise ikinci görüş sahiplerinin râvînin adaletinin sabit olacağını iddia etmesidir. Çünkü adaleti sabit olduğunda râvînin cehalet vasfı da ortadan kalkacaktır. Birinci görüş sahiplerinin iddiası doğrudan râvînin cehaletinin kalkıp kalmaması ile ilgili değildir. Buna göre

---

[68] Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fî şerhi esâmi ricâli me'âni'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1427/2006), 3/539.
[69] İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân,* 2/9.
[70] İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'ileli't-Tirmizî*, 1/379.
[71] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/122.
[72] İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, 6/323.
[73] İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân,* 1/14.
[74] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 111.

birinci görüştekilerin "sika râvînin rivayeti ile meçhul râvînin adaletinin sabit olmayacağını" iddia etmeleri râvîden cehaletin kalkmayacağı anlamına gelmemektedir.

Zerkeşî (öl. 794/1392), İbn Rüşeyd es-Sebtî'nin (öl. 721/1321) konuya ışık tutan şu sözlerini nakletmiştir:

Cehalet ancak iki adil râvînin rivayeti ile kalkar.' sözünü söyleyen bununla cehâletü'l-'aynın kalkmasını kastediyorsa, şüphesiz sika bir kişinin (o râvînin) ismini ve nesebini zikrederek ondan hadis rivayet etmesi onu meçhul olmaktan çıkartmaktadır. Fakat bununla cehâletü'l-hâli kastediyorsa, râvînin durumu hakkında açıklama yapmadığı sürece râvînin cehalet vasfı bilinemez. Aynı şekilde açıklama yapılmadıkça veya râvînin sadece sika kimselerden hadis aldığı bilinmedikçe iki kişinin rivayetiyle râvi hakkında hüküm verilemez. Bu sebeple rivayet edenlerin bir veya iki kişi olması arasında fark yoktur. Evet bir kişiden sika râvîlerin çok rivayeti o râvî hakkında zannı güçlendirir. Bazı muhaddislerin sözleri cehâletü'l-'aynı değil de cehâletü'l-hâli ifade etmektedir.[75]

Sebtî'nin bu sözleri râvîden rivayet eden kişi sayısının o râvî hakkında hüsnü zannı güçlendirdiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda onun bu ifadeleri, muhaddislerin tek râvîsi olan kişileri meçhul sayarken iki veya daha fazla kişinin ondan hadis almış olmasının ondan cehalet sıfatını kaldırmasının temelinde yatan sebep ile ilgili de fikir vermektedir. Bikâî'nin konuyla ilgili sözleri de Sebtî'nin yorumuna destek verir mahiyettedir. O, cehâletü'l-'ayn sıfatının bir râvînin rivayeti ile kalkmaması hakkında şunları söylemiştir: "*Bu tür râvîler mechûlü'l-'ayn sayılmıştır. Çünkü dinin temeli ihtiyat ve araştırmaya dayanınca başka birisi tarafından desteklenemeyen bir kişinin rivayeti yok hükmünde kabul edilmiştir*."[76] Muhaddisler muhtemelen bir râvînin hata etmesinden endişelenerek iki veya daha fazla râvînin rivayetini şart koşmuş olabilirler. Bu durum mahkemedeki şahitlik için de geçerlidir. Mahkemede birçok durumda tek kişinin yanılma, hata yapma veya taraflı davranma ihtimalinden dolayı iki şahit şart koşulmaktadır. Hem rivayet hem de şahitlikte râvî veya şahit sayılarının çok olmasıyla hataların önlenmesi ve güven temin edilmesi amaçlanmış olabilir.

İbn Halfûn (öl. 636/1239) bu konuyu şu sözleri ile özetlemiştir: "*Hadis imamları sadece Müslüman olduğu bilinen meçhul bir râvîden sika birisinin rivayeti hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bir kısmı sikanın rivayetini ta'dîl olarak nitelerken, diğer bir kısmı hali bilinmese de iki kişinin rivayetinin onu meçhul olmaktan kurtaracağını savunmuştur. Bazıları ise râvînin hali bilinmedikçe ve adaleti tahakkuk etmedikçe iki kişinin rivayetinin onu meçhul olmaktan kurtaramayacağını söylemiştir. Bize göre bu görüş doğruya daha yakındır*."[77] İbn Halfûn'un tercih ettiği görüşe göre cehalet vasfının kişinin sahip olduğu râvî sayısı ile bir bağı yoktur. Meçhullükte asıl olan râvînin hâlinin bilinmesidir. Bu da batın adaletinin tespiti ile olmaktadır.

1.2.5. Râvînin Sadece Sika Kişilerden Hadis Aldığının Tespiti ile

Cehaleti ortadan kaldıran durumlardan biri de râvînin sadece sika kimselerden hadis aldığının bilinmesidir. Hatîb el-Bağdâdî muhaddisin "*Size hadis naklettiğim ve ismini söylediğim bütün râvîler*

---

[75] Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ İbni's-Salâh*, 3/389.
[76] Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, 1/625.
[77] Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ İbni's-Salâh*, 3/369.

adil ve hadisleri makbuldür."[78] demesi durumunda bu sözünün ta'dîl kabul edileceğini belirtmiştir. İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233) muhaddislerin bu konuda ihtilaf ettiklerini, doğru olan görüşün râvînin sadece adil kimseden hadis nakletme adetine sahip olduğunun bilinmesi veya kendisinin bunu açıkça ifade etmesi durumunda onun rivayetinin hadis aldığı kimse hakkında ta'dîl sayılması olduğunu söylemiştir. Bu durumlar dışında ta'dîl anlamına gelmeyeceğini de vurgulamıştır.[79] İbn Kesîr de bu ihtilafa değinmiş ve sahih olan görüşün râvînin hadis aldığı kimsenin sika olduğunu belirtmesi durumunda bunun ta'dîl sayılacağını ifade etmiştir.[80] Buna göre sadece sika râvîlerden hadis alan kişilerin meçhul râvîlerden hadis almaları onların cehaletini kaldıran bir sebep olarak kabul edilmektedir.

İmam Sehâvî (öl. 902/1497) mechûlü'l-'ayn râvîlerden hadis nakleden bir veya daha fazla kişinin hadis aldıkları kimsenin adil olduğunu bildirmedikleri sürece ondan hadis nakletmelerinin ta'dîl anlamına gelmeyeceğini söylemiştir.[81] Buna göre hem Hatîb'in hem de İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in söz ettikleri cehaletin cehâletü'l-'ayn olması muhtemeldir.

1.2.6. Râvînin Ameli ile

Bir alimin meçhul bir râvînin rivayeti ile amel etmesinin onun için bir ta'dîl kabul edilmesi tartışılmıştır. Bu tartışmanın meçhul râvînin cehalet vasfının kalkması ile doğrudan bir bağı bulunmaktadır. Birçok muhaddis büyük bir alimin hadis ile amelini râvî hakkında ta'dîl kabul etmiştir. Bu alimlere göre gerçekte râvînin tezkiyesine dair herhangi bir açık beyan bulunmasa da alimin ameli hadisi rivayet eden râvîyi adil kabul ettiğine delalet etmektedir. Zira o râvîyi adil olarak kabul etmeseydi rivayet ettiği haber ile amel etmezdi.[82] Böyle bir ta'dîlin mutlak olmadığını söyleyen Abdullah b. Yusuf Cüdey', alimin amelinin tezkiye anlamında kabul edilebilmesi için gerekli şartlardan söz etmiştir.[83] Cüdey'in konuyla ilgili sözlerinden ameli tezkiye sayılacak alimin hadis ilimlerini bilen, râvîler ile ilgili cerh ve ta'dîl ilmine vakıf biri olması gerektiği anlaşılmaktadır. Onun ifadelerinde zayıf hadisler ile amel eden fakihlerden söz edilmiş olması alimin zayıf hadisler ile amel etmeyi caiz görmesinin bir sorun olacağını akla getirmektedir. Bu sebeple bir alimin hadisle amelinin hem hadisin sıhhati hem de râvînin ta'dîli hakkında bir delil kabul edilmesi için bu alimin zayıf hadisle ameli caiz gören birisi olmaması da gerekmektedir.

Muhaddislerin bir kısmı ise alim bir kimsenin hadis ile amelini o hadisin râvîsi hakkında ta'dîl saymamışlardır. Onlara göre alimin ameli râvîyi adil kabul etmesi dışında bir sebebe dayanabilir. Böyle bir ihtimalin bulunduğu durumlarda kesin hüküm vermek doğru olmayacaktır. İbnü's-Salâh da bu görüştedir. O bu durumu şu sözleri ile dile getirmiştir: "*Bir alimin hadise uygun ameli veya fetvası bu hadisin sahih olduğuna hükmetmek anlamına gelmez. Aynı şekilde hadise muhalefet etmesi de ne hadisin sıhhati ne de râvîsi için bir cerh kabul edilemez*."[84] İbn Kesîr, İbnü's-Salâh'ın bu sözünü kabul

---

[78] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/252.
[79] Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-rasûl* (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Halavânî, 1969), 1/129.
[80] İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, 95.
[81] Şemsüddîn Ebi'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs* (Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 2/53.
[82] Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 1/252.
[83] Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', *Tahriru 'ulûmî'l-hadîs* (Beyrut: Şirketü'r-Reyyân, 1423/2003), 1/317.
[84] İbn Salâh, *'Ulûmu'l-hadîs*, 111.

etmemiş ve alim bir kimsenin amelinin ta'dîl anlamına gelebileceği durumlar olduğuna dikkat çekmiştir. Hadisin ifade ettiği konu hakkında başka bir hadis olmaması, hüküm veya fetva verirken hadis ile ihticâc edilmesi ya da amel sırasında hadisin muktezası ile delil getirilmesi durumlarının hadisin alim tarafından sahih kabul edildiğini gösterdiğini söylemiştir.[85]

Tezkiyenin hangi şekillerde gerçekleştiğinden söz eden İbn Esîr, "sözle, rivayetle, râvînin haberiyle amel etmekle ve şahit olarak kabul edileceğini söylemekle" diyerek amelin de bir tezkiye türü olduğunu belirtmiştir.[86] İbn Cemâa (öl. 733/1333) alimin hadis ile amelini o râvî hakkında ta'dîl saymakla birlikte bazı şartları dile getirmiştir. O, râvîde adaletin şart olduğunu kabul eden bir alimin râvînin rivayeti ile başka bir aslı dikkate almadan veya ihtiyatlı davranmak kastı olmadan amel etmesi durumunda bunun usulcülere göre ta'dîl anlamında olduğunu söylemiştir.[87] İmam Süyûtî (öl. 911/1505) ise alimin amelinin ihtiyat sebebiyle olmaması gerektiğini Cüveynî'nin (öl. 478/1085) söylediğini naklettikten sonra İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) amelin terğîb ve terhîb ile ilgili hadislerde olması ile diğerlerinde olmasını birbirinden ayrı tuttuğunu belirtmiştir.[88]

Bu konu aslında râvînin adaletinin tespiti ile ilgilidir. Fakat râvînin adaletinin ispat edilmesinin râvîdeki cehalet vasfına da tesirinden dolayı râvînin cehaletini kaldıran bir durum olarak da nitelenmektedir. Bunun yanında alimin ameli konusu fıkıhçıların da tartıştıkları bir mevzudur.[89] Hatta hadis ilmine fıkıhtan geçmiş olması muhtemeldir.

1.2.7. Râvînin Rivayet Ettiği Hadisin Harici Karineler ile Desteklenmesiyle

Hadislerin sıhhati büyük oranda râvîlerinin durumuna göre tespit edilmektedir. Râvîleri sika ve zabt sahibi olan hadisler muhaddisler tarafından makbul addedilirken, zayıf veya müttehem râvîsi bulunan rivayetler ise merdud olarak nitelenmiştir. Bu sebeple râvîler hadis ilminde temel inceleme konusu yapılmıştır. Hadislerin sıhhatini doğrudan etkileyen râvîlerin halleri muhaddisler tarafından önemsenmiş ve râvîlerin kimlik bilgilerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bazı râvîlerin "az hadis rivayetinden" dolayı muhaddisler arasında şöhretleri olmadığından meçhul vasfı ile vasıflandıkları bilinmektedir. Az hadis rivayet etmeleri sebebiyle arız olan cehalet vasfı râvînin başka takviye edici unsurların tespit edilmesi ile ortadan kalkmaktadır. Meçhul sayılan bir râvînin rivayetlerinden yola çıkarak onun maruf biri olduğu hükmüne varmak genellikle o râvî hakkında cerh veya ta'dîl ifadesi bulunmadığı zaman gündeme gelmiştir. Böyle durumlarda râvînin rivayetini güçlendirici unsurlar aynı zamanda râvîyi de güçlendirmektedir. Bu durum meçhul bir râvî için de geçerlidir. Onun rivayet ettiği hadisin geçerli bir yöntem ile takviye edilmesi durumunda adaleti sabit olduğundan cehalet vasfı da ortadan kalkacaktır.

Bu konuya değinen İbn Dakîk el-Îd (öl. 702/1302) sahih hadisleri nakletmek amacı ile eser yazan alimlerin eserlerine aldıkları râvîlerin bu eserlerde yer almalarından hareketle sika

---

[85] İbn Kesîr, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, 95.
[86] İbn Esîr, *Câmi'u'l-usûl*, 1/129.
[87] Bedrüddîn b. Muhammed b. İbrahim İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-ravî fî muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 65.
[88] Celâlüddîn Ebu'l-fadl Abrurrahmân b. Kemâliddîn es-Süyûtî, *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevâvî* (Dâru'l-Yüsr-Dâru'l-Minhâc, 1437/2016), 4/78.
[89] Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdülkerîm el-Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Keşfu'l-esrâr* ile birlikte*)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l'İlmiyye, 1418/1997), 3/103

olduklarının tespit edilebileceğini söylemiştir.[90] İmam Zehebî tevsîk veya tazyîf edilmeyen râvînin *Sahihayn*'da yer almasının tevsîk anlamı taşıdığını söyleyerek ek karineler ile râvîden cehalet vasfının kalkacağını söylemiştir.[91]

Râvînin rivayetinin sahih eser kitaplarında yer almasının her zaman hadise destek anlamına gelmeyeceğini ifade edilmesi yerinde olacaktır. Çünkü bütün hadis kitaplarının sıhhat dereceleri eşit değildir. Örneğin *Sahihayn*'nın mertebesi diğer sahih hadisleri bir araya getirdiğini iddia eden kitaplardan daha güçlü kabul edilmiştir. Bundan başka râvînin cerh edilmesi veya tashihte gevşek davrandığı kabul edilen bir muhaddis tarafından rivayetinin tashihi harici karinelerin desteğini engelleyebilir.

Sonuç

İslam dininin büyük bir kısmı nakil üzerine bina edilmiştir. Hem Kuran hem sünnet nesilden nesile sözlü, yazılı nakil ve amel ile var olmuştur. Bu sebeple sahabe döneminden itibaren İslam'ın korunması amacıyla güvenilir bir nakil sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Hadislerin korunup muhafaza edilmesi için muhaddisler birçok tedbir almışlardır. Bu tedbirlerden biri de kimlik bilgisine ulaşılamayan veya kimlik bilgisine ulaşılmasına rağmen adaleti hakkında net bilgiler elde edilemeyen râvîlerin incelenmesidir. Muhaddisler kimlik bilgileri tespit edilemeyen veya cerh ya da ta'dîl edildiğine dair haklarında bilgi bulunmayan râvîlere "meçhul" ismini vermişlerdir. Bazı muhaddislerin meçhul kavrama yükledikleri anlam "vuhdân" kavramıyla benzerlik gösterse de gerçekte bu iki kavram birbirinden ayrıdır. Bu benzerlikte muhaddisin tek râvîsi olmasının etkisi büyüktür. Zira meçhul kavramı ile tek râvî arasında zorunlu bir bağ bulunmasa da râvînin meçhul kabul edilmesine tesir eden bir yönü de vardır. Her iki kavramın "az sayıda râvîsi olan" anlamında kullanılıyor olması en önemli benzerlikleri sayılabilir.

Râvîlerin ilim çevrelerinde elde ettikleri şöhret meçhullüğü kaldıran sebeplerden sayılmıştır. Fakat muhaddislerin ifadelerinde râvînin şöhrete sahip olduğuna dair ifadeler bazen cehalet vasfını kaldıran bir durum olarak kabul edilmemektedir. Böyle durumların tespit edilmesi ve muhaddisin râvînin şöhreti ile ilgili ifadelerinin iyi incelenmesi gerekmektedir.

Muhaddisler râvîden cehalet vasfının kalkmasında ondan hadis alan kişi dışında birisinin tezkiyesinin geçerli olmasını tartışılardır. Râvîden teferrüd eden kimsenin tezkiyesinin geçerli olacağını söyleyenler olduğu gibi başka birisinin tezkiyesinin meçhullüğü kaldıracağı görüşünde olanlar da bulunmaktadır. Tezkiye râvînin adil olduğuna şahitlik anlamı taşımaktadır. Bu sebeple tezkiye işine ehil bir kimsenin râvîden hadis nakledip etmediğine bakılmaksızın tezkiyesinin muteber olduğunun kabul edilmesi daha uygun olacaktır.

Meçhul kimselerden birçok kişinin hadis nakletmesi de cehalet sıfatını kaldıran sebeplerdendir. Muhaddisler çoğunlukla tek râvîsi olan kişileri meçhul olarak nitelerken genellikle kendisinden birçok kişinin hadis aldığı râvîleri bu şekilde nitelememişler, meçhul râvîden iki veya

---

90 Ebu'l-feth Muahammed b. Alî İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1406/1986), 55.

91 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs* (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmî, 1412/1992), 78.

daha fazla râvînin rivayeti ile hangi cehalet çeşidinin kalkacağı konusunda da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mütekaddim muhaddisler birden fazla kişinin hadis almasının herhangi bir ayrıma gitmeden "meçhullüğü" kaldıracağını söylerken, müteahhir muhaddisler mechûlü'l-hâli kaldırmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Bu noktada mütekaddim ve müteahhir muhaddisler arasındaki bu anlayış farkının müstakil bir çalışma ile incelenmesi uygun olacaktır. Özellikle mütekaddim muhaddislerin meçhullüğün kalkması ile ilgili ifadelerinin mutlak olup olmadığı ve müteahhir muhaddislerin görüşünün mütekaddim dönemde izlerinin araştırılması yerinde olacaktır.

Râvînin adaletinin tespiti cehalet vasfının kalkması için önem arz etmektedir. Adalet tespiti içtihadi ve zanni bir durum olduğundan râvîden cehalet vasfının kalması da zanni bir durumdur. Bu sebeple râvînin adil olabileceğine işaret eden durumlar cehaletin kalkması için gerekçe olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda çalışmada başlıklar halinde verilen râvîden cehalet vasfını kaldıran durumlar ayrı ayrı incelendiğinde hepsinin râvînin adil olduğu konusunda bir zan oluşturduğunu söylemek mümkündür. Râvînin cerhi, ta'dîli, şöhreti, hadis nakledenlerin çokluğu gibi durumlar râvînin adaleti ile ilgili fikir vermekte ve baskın bir zan oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî . *el-'Ilel ve ma'rifetü'r-ricâl.* nşr. Vasiyyullah b. Muhammed 'Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.

Alâî, Salâhuddîn Ebû Sa'îd b. Halîl b. Keykeldî b. 'Abdillâh. *Tahkîku münîfi'r-rütbe li-men sebete lehu şerifü's-sohbe*. nşr. 'Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1. Basım, 1410/1990.

Alî el-Kârî, Nûruddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Sultân Muhammed. *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kâri şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Basım, 1422/2001.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Megâni'l-ahyâr fî şerhi esâmi ricâli me'âni'l-âsâr*. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1427/2006.

Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Bezzâr, Ebûbekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik b. Hallâd b. Ubeydullah. *el-Bahru'z-zahhâr*. nşr. Adil b. Sa'd-Sabrî Abdülhalik. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikme, 1. Basım, 1430/2009.

Bikâî, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fî şerhi'l-elfiyye*. nşr. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 3. Basım, 1429/2008.

Cüdey', Abdullah b. Yusuf. *Tahriru 'ulûmî'l-hadîs*. 2 cilt. Beyrut: Şirketü'r-Reyyân, 5. Basım, 1423/2003.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî.* nşr. Şuayb el-Arnavût. 5 cilt. Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 1. Basım, 1424/2004.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü ebî Dâvûd*. nşr. Şuayb el-Arnavût. 7 Cilt. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1430/2009

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. nşr. Muhammed Nu'aym el-'Araksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005

Hâkîm en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ʿala's-sahihayn.* nşr. Ebû Abdurrahmân el-Vâdiʿî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1. Basım, 1417/1997.

Hâkîm en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah. *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*. nşr. Fuʿâd ʿAbdü'l-münʿîm Ahmed. Mısır: Dâru'd-Daʿve, ty.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Meʿâlimü's-sünen*. nşr. Muhammed Râğıb et-Tabbâh. 4 Cilt. Halep: el-Mabatü'l-ʿİlmiyye, 1. Basım, 1351/1932.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî maʿrifeti usûli ʿilmi'r-rivâye*. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım 1435/2013.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duʿafâi'r-ricâl*. nşr. Âdil Ahmed ʿAbdü'l-Mevcûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1418/1997, 1. Basım, 4/442.

İbn Cemâa, Bedrüddîn b. Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-ravî fî muhtasari ʿulûmi'l-hadîsi'n-nebevî.* nşr. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbn Dakîk el-Îd, Ebu'l-feth Muahammed b. Alî. *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1406/1986.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Kitâbu'l-cerh ve't-taʿdîl*, 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, 1. Basım, 1271/1952.

İbn Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Câmiʿu'l-usûl fî ehâdîsi'r-rasûl*. nşr. Abdülkâdir el-Arnavût. 12 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Halavânî, 1. Basım, 1969

İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tevdîhı nuhbeti'l-fiker*. nşr. Nûrüddîn ʿItr. Kahire: Dâru'l-Basâir, 1. Basım, 1432/2011.

İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânu'l-mîzân.* nşr. Dâiratü'l-Meʿârif en-Nizâmiyye. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Eʿlemî, 1390/1971.

İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket ʿalâ kitâbi İbnü's-Salâh.* nşr. Rebîʿ b. Hâdî. 2 Cilt. Medine: ʿImâdetü'l-Bahsi'l-ʿİlmî bi'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1404/1984.

İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb.* 12 Cilt. Hindistan: Matbaʿatü Dâirati'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1326/1908.

İbn Kattân, Ebü'l-Hasen Alî b. Muahammed b. Abdilmelik el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm el-vâkiʿayni fî kitâbi'l-ahkâm*. nşr. el-Hüseyn Âyet Saʿîd. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1. Basım, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî. *İhtisâru ʿulûmi'l-hadîs (el-Bâʿisu'l-hasîs ile birlikte)*. nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. Beyrut: Müssesetü'r-Risâletü'n-Nâşirûn,1. Basım, 1429/2008.

İbn Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî. *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdîs ve'l-âsâr el-vâkıʿa fi'ş-şerhi'l-kebîr*. nşr. Mustafa Ebü'l-Gayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1. Basım, 1425/2004.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saʿîd. 2 Cilt. *Şerhu ʿileli't-Tirmizî*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1407/1987.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân ibn Abdurrahmân eş-Şehrazûrî. *ʿUlûmu'l-hadîs*. nşr. Nûrüddîn ʿItr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî. *Tenḳîḥu'l-enẓâr fî ʿulûmi'l-âsâr (Tevdîhu'l-efkârla beraber).* nşr. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed b. ʿAvîda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1417/1997.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-kurân*. nşr. Saffân Adnân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412/1991.

İşbîlî, İbn Ferah el-Lahmî. *Muhtasaru hilâfiyyâti'l-beyhakî*. nşr. Zeyâb Abdülkerîm. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1417/1997.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1412/1991.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *Minhâcü'l-muhaddisîn ve sebîlü tâlibîhi'l-muhakkıkîn.* nşr. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî. 15 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Mihâci'l-Kavîm, 1. Basım, 1441/2020.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrib ve't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîr en-Nezîr*. nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1. Basım, 1431/2010.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*. nşr. Abdulbârî Fethullah. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1. Basım, 1408/1987.

Pezdevî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdülkerîm. *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Keşfu'l-esrâr* ile birlikte*).* nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l'İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.

Sehâvî, Şemsüddîn Ebi'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyeti'l-hadîs*. nşr.Ali Hüseyn Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım 1424/2003.

Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm. *El-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.

Süyûtî, Celâlüddîn Ebu'l-fadl Abrurrahmân b. Kemâliddîn. *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevâvî*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Yüsr-Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1437/2016.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs. *İhtilâfu'l-hadîs*. nşr. Rıfat Fevzî. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1422/2001

Şümünnî, Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Netîcetü'n-nazar fî nuhbeti'l-fiker*. nşr. İntisâr Kays Muhammed Nâyif el-Kaysî. Şam: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1430/2009.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1395/1975.

Uğur, Mücteba. *Hadis Terimleri Sözlüğü,* Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım 1382/1963.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mûkıza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmî, 2. Basım, 1412/1992

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Behâdır b. Abdullah. *en-Nüket 'alâ İbni's-Salâh*. nşr. Zeynü'l-'âbidîn b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Dâru Edvâu's-Selef, 1. Basım 1419/1998.